

Spørg “Skautrup”

Vi modtager fortsat mange forespørgsler om jysk på centrets hjemmeside www.hum.au.dk/jysk, og det er undertiden rimeligt indviklede ting, folk spørger om. Her følger et eksempel – med grundigt svar, der kunne tænkes at interessere et bredere publikum.

Plis

Vi er gennem de seneste år flere gange blevet spurgt om, hvad der ligger bag *plis*- i en række sammensætninger som plisarbejde, pliskarl, plislæder, plisknægt.

Svar:

Plis har sin oprindelse i ordet *pligt*. Dette ord blev allerede i middelalderen (1400-tallet) indlånt fra nedertysk (plattysk), ældst i kirkelige betydninger som “bod, straf”. Fra 1500-tallet ses det også anvendt i sammensætninger som *pligts-arbejde*, *pligts-folk*, *pligts-karl* etc., og da øjensynligt som betegnelse for ufaglært arbejde hhv. arbejdskraft, som slæbehjælp mv. til håndværkere som murere, tømrere, blytækkere etc. Disse arbejdere ses at have været aflønnede, om end ret lavt, og må i nutidig sprogbrug kaldes arbejdsmænd; *pligt* har åbenbart i disse sammenhænge bevaret en anden af ordets betydningsnuancer i plattysk, nemlig “(betalt) tjeneste”. Forleddet *pligts*- (med et ejefalds-s) ses i mange kilder nedslidt til *plits*-, og vi må gå ud fra, at det er denne lydform, som er blevet videreføret til *plis*- i jysk.

Hele vejen op igennem 1600- og 1700-tallet viser kilderne, at *plis-arbejde* – det arbejde, der udførtes af *pliskarle* – var tungt og hårdt, ofte tillige beskidt og ubehageligt. Ja, så sent som i 1870-erne hedder der i en optegnelse fra Holmsland i det “mørke Vestjylland”: at *gøre æ plis*

(forkortelse for *plisarbejde*) drejer sig om “det sværeste og skidneste arbejde”. Der blev også dannet et udsagnsord hertil: han går og *plisser* = “slider med grimt arbejde”. I øvrigt viser sene kilder fra 1800-tallet, at forpligtelsen for plisarbejderen ikke altid lå i en aftalt løn, men også kunne være fastslået ved lov, vedtægt el.lign.; i en kilde fra Århus-egnen siges således, at “den, der havde 6 tønder hartkorn, var fri for alt plisarbejde: snekastning og lignende”, altså sådanne fællespligter, som har været nedfældet i landsby- og senere kommunevedtægter. Det krævede altså en ret stor gård at blive fri for plisarbejdet: man var jo proprietær, hvis man havde 10-12 tdr. hartkorn!

I ovennævnte sammenhænge har ordet *plis* og førsteleddet *plis-* vundet almindelig indpas i Syd- og Midtjylland (groft sagt op til en linje Randers–Thyborøn); derimod vides det kun sporadisk brugt nordfor – og slet ikke i Sønderjylland. For hernede er det (enten fra starten eller siden) erstattet af *plejs-*, et yngre indlån fra plattysk. Det plattyske *pflicht* er nemlig oprindelig afledt af udsagnsordet *plegen* (jf. højtysk *pflügen*), det ord som på dansk er blevet til *pleje* (= drage omsorg for, etc.). Men senere har man også (synonymt) kunne bruge navneordet *pleg* (med langt e) og hertil sammensætninger som *plegs-mann* (= håndlanger, medhjælper). Dette sidste ord er på et tidspunkt indlånt i sønderjysk – med udtalen *plæjsmand*, og det er denne glose med denne udtale, som hernede svarer til *pliskarl*.

Det sønderjyske *plæjsmand* har helt op til 1900-tallet bevaret sin oprindelige betydning. Anderledes med *plis*-ordene i Midt- og Sydjylland. I løbet af 1800-tallet viser Jysk Ordbogs kilder et betydningsskred i betegnelsen *plisarbejde* (el. blot *plis*, i en forbindelse som *gøre plis*). Vægten lægges nu ikke længere på det hårde og snavsede i arbejdet, men på, at arbejdet veksler – alt efter, hvad der lige er brug for i øjeblikket. Ordet knytter sig nu til arbejdsgangen på gårdene, hvor de fleste (karle som piger) havde deres bestemte arbejdsopgaver, men hvor noget tyende også var *til plis* (= til forefaldende arbejde, som ikke kræver særlig træning etc.). Det kunne typisk være at løbe ærinder, og da var det gerne halvstore drenge, der gjorde *plis*; de blev da kaldt *plisdreng*, *plisknægt*, *plispojke* etc. Også gårdens øvrige beboere kunne selvfølgelig nu og da *gå til plis*, fx i ærinde over til naboen. Og hvis man gik og nussede med sit arbejde (uden at komme nogen

vegne), kunne man blive drillet med at *gå og plisse* (med udsagnsordet i en helt anden betydning end det enslydende nævnt ovenfor). *Plis* i denne – lad os sige: svækkede – betydning finder man næsten kun i Sydjylland (nord for Kongeåen) og i det sydlige Midtjylland (syd for en linje Ringkøbing-Silkeborg-Skanderborg).

Og nu er vi endelig nået frem til *plis* i forbindelse med klæder. Fagfolk har altid haft deres særlige arbejdstøj, men det finder vi aldrig i kilderne omtalt som *plisklæder* el.lign. Derimod optræder *plidsklæder*, *plidstøj*, *kjole til plis(brug)* etc. flittigt i det yngre kildelag, hvor *plisarbejde* (som vist ovenfor) har fået en ny betydning. Ordene kommer her til at betegne den slags klæder, man ikke vil bruge til egentligt arbejde, hvor de slides hårdt og skal være solide, men den lidt bedre slags, som ikke lider overlast ved *plisarbejde*, og som man også bedre kan være bekendt at optræde i, hvis man skal ud af huset i et ærinde. Ikke rigtige *stadsklæder* til fest, højtider og lign., men pænt holdt tøj, fx også det, man skifter til, hvis der kommer dagligdags gæster, eller man selv skal et smut over til kaffe hos naboen. Man må erindre, at vi (her i 1800-tallet og frem) er inde i en tid, hvor landbefolkningens økonomiske vilkår er i stærk forbedring, og hvor man har fået råd til tøj af flere finhedsgrader, til forskellige formål. Plistøjet er altså det pæne dagligtøj, som man i øvrigt også (måske pyntet lidt ud med hat etc.) brugte ved kirkegang om søndagen. Fra tøjet har betegnelsen *til plis* mv. stedvis bredt sig til andre brugsgenstande; fra Odder-kanten fortæller en kilde fx, at man satte *pliskopperne* (men ikke de fine *stadskopper*) på bordet, når der kom folk til kaffe.

Alt det yngre *plisseri* knytter sig som sagt til den yngre betydning af *plisarbejde* og har derfor været brugt i samme egn, altså Sydjylland og det sydlige Midtjylland. Bare lidt længere nordpå bruges de nævnte betegnelser ikke – som illustreret med denne beretning fra en af Jysk Ordbogs meddelere: “Jeg kom en dag ind i en forretning (vist i Silkeborg tilbage i efterkrigstiden) og forlangte et par *heedsbukser* (= bukser til pænt brug). Ekspedienten så selvfølgelig uforstående ud, men pludselig sagde han: Åh, du mener *plisbukser*. Han var nede fra Vejlekanten.”